

dc_283_11

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Kulcsár-Szabó Zoltán

TÜKÖRSZÍNJÁTÉKA AGYADNAK

Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében

Budapest

2011

dc_283_121

I. A kutatási téma, az értekezés célkitűzései

Szabó Lőrinc költészetének fogadtatástörténetében az 1990-es évtized bizonyos értelemben fordulatot hozott. A politikai változásokkal egyfelől okafogyottá lettek az életmű értékelését sokáig meghatározó ideológiai keretből fakadó korlátozások (és persze éppen ezáltal egyben lehetőség nyílt a Szabó Lőrinc költészetét és értekező-publicisztikai munkáiban érintett politikai-ideológiai kontextusok mérlegelésére is). Talán még fontosabb azonban, hogy a 20. századi magyar költésztörténet folyamatainak újraértelmezésre tett kísérletekben hamar világossá vált, hogy ezek egyik legfontosabb tétje éppen a Szabó Lőrinc-költészet történeti helyének, műfaji-beszédmódbeli sajátosságainak újraértékelése. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a magyar irodalmi modernség újrapozicionálásának folyamatában Szabó Lőrinc költészete volt az 1990-es évek egyik „nyertese”. Az életmű kutatásának körülményeit és lehetőségeit nagymértékben meghatározták a Szabó Lőrinc-filológia új eredményei, amelyek a korábbiaknál immár sokkal megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé az oeuvre-ben, a szövegváltozatok kérdéséről az életrajzi vonatkozásokon és az egyes verstípusok számára releváns magyar és világirodalmi, illetve filozófiai kontextusokon át a költő olvasmányaiig vagy forrásaiig. Jelen munka arra tett kísérletet, hogy ebben a környezetben kifejezetten az életmű megközelítését meghatározó *poétikai* problémákat dolgozza fel, amelyek – mint arról pl. a Szabó Lőrinc költői nyelvhasználatának sajátosságairól ismert vélekedések rendkívül széles spektruma tanúskodhat – annak ellenére sem tekinthetők kimerítettnek, hogy a pálya monografikus feldolgozásainak (elsősorban Kabdebó Lóránt és Rába György munkáinak) eredményei sok tekintetben nem vesztek érvényükből.

Ami a Szabó Lőrinc-líra poétikai arculatát illeti, Kabdebó Lóránt 1992-es, a recepciótörténet utóbbi szakaszát-szakaszait meghatározó munkája („*A magyar költészet az én nyelvemen beszél*”) arra irányította a figyelmet, hogy ennek a költészetnek a nyelvhasználati sajátosságait csak akkor lehet megfelelő mélységükben megragadni, ha a stilisztikai-retorikai jellegű vizsgálódások nem tekintenek el a költői beszédmód vagy beszédhelyzet (nyelvészeti terminológiával élve) pragmatikai síkjának figyelembevételétől. A Kabdebó által javasolt terminus, a „dialogicitás”, még ha egyik vagy másik szempontból aluldeterminálnak bizonyult is, ebben a tekintetben arra irányította a figyelmet, hogy maga a költői „hang” megképződése és pozicionálása az, aminek Szabó Lőrinc költészetében megfigyelhető sajátosságai pontosabb képet engednek alkotni e líra poétikai karakteréről és befogadásának bizonyos tényezőiről (ezeket illetően a „költőietlenség” nem újkeletű

ítéleteitől a fogalmi-filozófiai parafrázisok elkerülhetetlenségére és egyben akadályaira tett hivatkozások sorára lehetne utalni). Az a kutatás, amely jelen munka alapjául szolgál, abból a kérdésfeltevésből indult ki, hogy miként lehetne ennek a költői nyelvhasználatnak a sajátosságait (akár: „irodalmisságát”) egy alapvetően *retorikai* (döntően a dekonstrukció, Paul de Man felfogásának értelmében véve retorikai) keretben megragadni. Ez a kérdésfeltevés egyben egy általánosabb értelemben fogalmazva módszertaninak nevezhető dilemmát is magával vont, hiszen ez a megközelítés, amelynek irodalomfogalma (bevallottan, mint de Mannál, olykor azonban reflektálatlanul) sok tekintetben az európai romantika nyelv- és költészetelméletéből táplálkozik, alapvetően a „trópusok retorikáját” tartja szem előtt és jóval kevesebb eszközt kínál a Szabó Lőrincnél kulcsfontosságú grammatikai vagy szintaktikai alakzatok elemzéséhez – még akkor is, ha de Man pl. számtalan helyen felhívja a figyelmet ezek jelentőségére. Másfelől ugyanakkor mégis ez a módszertan kínálta fel a legkézenfekvőbb lehetőséget a költői „hang” retorikájának megragadására, eleve azáltal, hogy magát a hangot elsődlegesen retorikai alakzatnak, mintsem retorikai alakzatok puszta forrásának és/vagy médiumának tekinti. Nyilvánvaló, hogy Szabó Lőrinc költészetében a hang figurációjának az életmű minden szakaszában kulcsfontosságú és hallatlanul összetett szerepe van, elég itt csupán a megszólítás, az aposztrophé jelentőségére és sokrétű funkciójára vagy a lírai szólam – Kabdebó által középpontba állított – osztottságának formáira gondolni.

Mindemellett az értekezés módszertanát nem tűnt célszerűnek egy kizárólag retorikai nézőpontra alapozni: elsődleges célja a Szabó Lőrinc-költészet befogadását és e líranyelv önprezentációját meghatározó *poétikai* sajátosságok elemzése, amelyek – természetüknél fogva – adott esetben nem minden tekintetben szövegimmanensnek mondható kérdésfeltevéseket is működésbe hozhatnak. Noha elsődleges kontexusként a modern magyar és összehasonlító költészettörténetet kezeli (itt előzményként a szerző korábbi, *Metapoétika* c. könyvének [2007] szempontrendszerére is támaszkodva), a munka egyes fejezeteiben emiatt szükségesnek látszott a médiaelmélet és –történet, a kultúratudományok, illetve akár a politikaelmélet bizonyos összefüggéseire is kitékinteni – mindegyik esetben azonban arra törekedve, hogy ezeknek az összefüggéseknek a poétikai-retorikai vetülete váljon láthatóvá. Bár a munka, szándéka szerint, átfogó képet kíván nyújtani Szabó Lőrinc költészetének poétikai sajátosságairól, a befogadását meghatározó líra- és olvasáselméleti dilemmákról, illetve az életmű lehetséges komparatiztikai vonatkozásairól, felépítésében nem törekedett arra, hogy kövesse egy klasszikus, biográfiai alapmintájú pályakép tartalmi elvárásait, így – az ilyen típusú monográfiák rendelkezésre állásának okán is – nem tekinti feladatának a költő pályájával kapcsolatos ismeretek rendszeres összefoglalását. A kiemelt versek vagy

verscsoportok, illetve problémák tárgyalásának arányai tehát nem feltétlenül tükrözik pontosan az életmű egyes szakaszainak vagy teljesítményeinek jelentőségét, egyes fejezetek pedig – ahol egy-egy probléma exponálása ezt megkívánta – teret engednek a tárgyalt korpusztól való hosszabb-rövidebb eltávolodásnak is. Minthogy az életmű kutatása legutóbbi szakaszának filológiai vagy másjellegű eredményei immár lehetővé teszik, hogy a kutató megbízhatóbb környezetben fordulhasson olyan összefüggések felé is, amelyek Szabó Lőrinc értelmezéstörténetében eddig kevesebb figyelemben részesültek vagy éppen – módszertani okokból – revízióra szorulhatnak, az értekezés igyekezett teret szentelni az olyan problémáknak is, amelyekről (mint pl. Szabó Lőrinc individuum- vagy időfelfogásának eddigi leírásai vagy a műfordítói teljesítményéről alkotott értékelések esetében) ugyan a szakirodalom számtalanszor nyilatkozott már, ám amelyekben el kellett távolodnia a rendelkezésre álló szempontrendszerek kereteitől. Jelen munka éppen ezért igyekezett az életmű egyes teljesítményeinek vagy szakaszainak tárgyalását olyan, eddig kevésbé alkalmazott kérdésfeltevésekkel is összekapcsolni, amelyek elsősorban a Szabó Lőrinc-költészet poétikai arculatának megértéséhez vihetnek közelebb, legyen szó akár a költői megszólalást meghatározó médiatörténeti környezetről, az idegenségtapasztalat kulturális formáiról vagy éppen az önéletrajziság alakzatairól.

II. A kutatási eredmények összefoglalása

A munka első két fejezete (*A hang retorikája Szabó Lőrinc korai költészetében; Utak az avantgárdból. Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila költészetében*) az életmű korai, az 1920-as évtizedre tehető szakaszát tárgyalja. Az első fejezet a korai költészet (az első négy kötet) egy szembeötlő (noha a költő későbbi átírásaiban némiképp háttérbe szorított) sajátosságát tárgyalja, a „hang” (még hozzá a hang érzéki jelenlétének) kitüntetett szerepét a lírai én, illetve a lírai szöveg önmegjelenítésében. Ennek három alapvető technikáját különíti el: a beszélő lírai hang és más, irreális hangképzetek szembeállítását, a hanghatások felerősítésének (retorikai és technikai értelemben is vett amplifikációjának) képzetkörét, valamint az érzékeket mintegy megtámadó vagy lerohanó hang figurációját. Ezeket a sajátosságokat a hang „kultúrtörténetének” erre az évtizedre eső szakaszának, valamint a korai avantgard (Kassák) poétikájának kontextusában tárgyalja, arra az ellentmondásra irányítva a figyelmet, amely a hang felfokozott érzéki jelenlétének szimulációja és a közvetlen én-megszólalás között áll fenn. Erre az ellentmondásra Szabó Lőrinc e hangretorika egy másik változatával reagál,

még hozzá azáltal, hogy – mint az elsősorban *A Sátán Műremekeiben* figyelhető meg – magára az (itt meggyőzéstani értelemben vett) retorikára alapozza azt (aligha véletlen, hogy e kötet jellemzésében rendre előkerül a „szónokiasság” kategóriája a kritika szótárában). Itt a beszélő (vagy a beszélő hang) valóságos, testi jelenlétének tudatosítása áll a középpontban, amit Szabó Lőrinc egyfajta posztulatív (deiktikus és/vagy performatív) elem láthatóvá tételével valósít meg, amelyet az elemzés a (Szabó Lőrinc esetében leginkább talán Robert Browningra visszamutató) „drámai monológ” műfaji konvenciójával vet össze. A korai kötetek ezen meghatározó retorikai sajátossága végsősoron annak a dilemmának a keletkezéséről tanúskodik, amelyet a legegyszerűbben az én saját beszédével való azonosulásának lehetőségére irányuló kérdésként lehetne megragadni és amelyre majd az életmű első csúcspontja, a *Te meg a világ* a Kabdebó által „dialogikusnak” nevezett beszédmódban kínál választ.

A második fejezet a korai pályaszakasz egy meghatározó költészettörténeti kérdését tárgyalja, nevezetesen azt, hogy miként készítette elő a '20-as évek költészete a *Te meg a világ* poétikáját, különös tekintettel az avantgard, a különféle „izmusok” hatásának s e hatás mibenlétének kérdésére. Ez a fejezet Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetét állítja egymás mellé a nevezett szempontból. Mindkét életmű esetében vitatott az avantgard (a német expresszionizmus, a szürrealizmus és persze elsősorban Kassák) hatásának mértéke vagy mélysége. Szabó Lőrinc '20-as években közreadott kötetét tekintve ez a fejezet arra a következtetésre jut, hogy – a *Te meg a világtól* visszafelé tekintve – a korai pályaszakasz két legjelentősebb gyűjteménye, a *Fény, fény, fény* és *A Sátán Műremekei* két ellentétes útnak nevezhetők, amelyekben (együttesen) ugyan már jelen van a pálya 1920-as évek végére tehető fordulatainak minden jelentős eleme, ám olyan – egymásnak is ellentmondó – poétikai koncepciók keretei között, amelyek inkább a fordulat (s így többek között az expresszionista esztétikákkal, illetve egy közvetlen társadalomkritikai attitűddel való szakítás) szükségességéről tanúskodnak. A *Fény, fény, fény* mozgalmasság, az érzékelés túldimenzionáltságát vagy blokkoltságát szemléltetni hivatott képalkotása és szintaktikai sajátosságai az alanyi beszédhelyzet relativizálását, míg *A Sátán Műremekei* a beszédhelyzet dialogizálásával és a képalkotás (allegorikus jellegű) absztrakciójával készítik elő az érett Szabó Lőrinc költészetét, valamint az is megállapítást nyer, hogy – bár teljesen eltérő módokon – egyfajta performatív nyelvszemléletet képviselnek, amely egyszerre jut érvényre és válik felülvizsgálat tárgyává a '30-as évek nagy költeményeiben. A fordulat költészettörténeti alternatívájaként a fejezet második fele József Attila korabeli költészetének egy ebből a szempontból releváns szegmensét vizsgálja meg, arra a következtetésre jutva,

hogy mind az én nyelvi megelőzöttségének tapasztalata, mind a kései költészet bizonyos retorikai sajátosságai (az önmegszólító verstípus retorikai alapjai vagy a nem képi kifejezések metaforikus tárgyiasítása) szintén erre a korszakra, tehát az izmusok poétikájával való szembesülésre vezethetők vissza.

A harmadik és negyedik fejezet („*Sötétben nézem magamat*”). Az *individualitás formái a Te meg a világban; Különbség – másként. Az Egy álmai*) tárgya a *Te meg a világ*. A harmadik fejezet a kötet – a recepciótörténet tanúsága szerint legalábbis – mindenfajta megközelítésének központi kulcsát képező problémát, Szabó Lőrinc individuumfelfogását (individualizmusát?) helyezi az elemzés fókuszába, egy eddig nem alkalmazott szempontból. Niklas Luhmann társadalomtörténeti fejtegetéseit alapul véve abból indul ki, hogy a modern társadalmakban az individualitás szemantikája, sőt formája egyre kizárólagosabban az önleírásokra alapul, méghozzá ezek tautologikus formájára: a saját individualitás mibenléte egyedül individualitásként írható le. A „Te meg a világ” formulát ez az elemzés úgy vizsgálja meg a kötet versein, hogy az ilyen önleírások mélyén rejlő dilemmát (az individualitás olyasvalamire hivatkozva írja le önmagát, ami minden más individualitásnak sajátja) az individualitás „formájára” vonatkoztatja (ismét a luhmanni fogalomhasználatot követve, amely formán a „rendszer”, jelen esetben az ént a „környezettől” elhatároló differenciát érti). Az *Egy álmai* az én és a vers végén felleptetett „Egy” instanciája, a *Csillagok közt* a tudatába zárt vagy a tudatra redukált individuum és a külvilág közötti viszony kérdését állítja a középpontba, ezt követően pedig Szabó Lőrinc (ilyen összefüggésben eddig nem igazán tárgyalt) testfelfogásának értelmezésére kerül sor. Az elemzés mindegyik esetben az én és az én külső határait megszabó külvilág (vagy belső univerzum, illetve „belső végtelen”) közötti átjárhatóságra következtet, ami azt jelenti, hogy a *Te meg a világ* az individualitás „kultúrtörténetének” a magyar lírai modernség történetét meghatározó szakaszában kevésbé az individuum önleírását, mint inkább ennek lehetetlenségét tárja fel, az individuum költészete helyett az individuum válságának költészetét megvalósítva.

A negyedik fejezet ennek az olvasatnak a retorikai vetületét kívánja közelebről megvilágítani, *Az Egy álmai* ismételt elemzésével. Ez az elemzés egyfelől azt hivatott demonstrálni, hogy miért nem elégséges Szabó Lőrinc esetében a szöveg stilisztikai és tropológiai rétegeire korlátozni egy retorikai jellegű leírást, a vers olvasatát pedig, másfelől, arra a kérdésre hegyezi ki, hogy miként azonosítható a lírai én, egyben a lírai „hang” instanciája, a szöveg képvilágában. Az elemzés – a szöveg grammatikai és retorikai dimenzióinak bomlasztó kölcsönviszonyára felfigyelve – arra a következtetésre jut, hogy a szöveg szintaxisa még a legszorosabban szó szerinti olvasat esetében sem képes a versbéli

„én” és „világ” viszonyát stabilizálni, ami azt is jelenti, hogy a kettőt látszólag elválasztó határvonal sem tartható fenn. A különbség vagy a határ belül (is) van, bizonyos értelemben nem képzelhető el, nem fenomenalizálható – ez utóbbi felismerés pedig egyszersmind a Szabó Lőrinc-költészet ismert stílusminősítéseinek („dísztelen”, fogalmi stb.) felülvizsgálatára is késztet.

A munka következő, ötödik fejezete (*Utazás, gyerekek, Kelet. Kulturális idegenség Szabó Lőrincnél*) egy részben kultúratudományos jellegű problematika feldolgozására vállalkozik, amikor a „kulturális idegenség” tapasztalatának formáit igyekszik feltárni Szabó Lőrinc költészetében. Az elemzés a *Különbékét* veszi kiindulópontul (s vele azt az időszakot, amikor ez a tematika lényegében megjelenik az életműben), ám az oeuvre más szegmenseit, elsősorban a *Tücsökzenét* is bevonja a vizsgálódás körébe. Kiindulásképpen bemutatja, hogy a *Különbéke* verseiben miként módosul az az individuumkoncepció (vagy –problematika), valamint az a verstípus is, amely a *Te meg a világot* meghatározta, amellet érvelve ugyanakkor, hogy az „én” és a vele szembeállított „világ” kölcsönös átjárhatóságának, sőt bekebelezettségének képzete továbbra sem tűnik el Szabó Lőrinc költészetéből. Ennek a figurációnak ekkor az idegenségtapasztalat lesz az egyik kitüntetett hordozója. Szintén bevezetéképpen szükségesnek mutatkozott (bár csak vázlatos) kísérletet tenni az „idegenség” és a „másság” egyformán sokat emlegetett és ritkán konzekvensen elhatárolt fogalmai közötti különbségtételre, amely azon alapul, hogy az idegenség relacionális, ám a másság radikális (vagyis akár belső elkülönöződés-ként is érthető) felfogását némiképp tárgyiasító fogalomként írható pontosabban körül. Az elemzés ezt követően három tematikai súlypontot emel ki: az utazásverseket, a gyerekverseket (illetve ezek egy bizonyos csoportját), valamint Szabó Lőrinc ún. „keleti verseit”. Szabó Lőrinc utazásversei (és különböző útirajzai, illetve idekapcsolódó egyéb publicisztikai) az utazást lényegében az érzékelés „utazásaként” ragadják meg, és az is elmondható, hogy az utazás is felsorakozik azon tematikus mezők közé, amelyekben a szubjektum és a külvilág kölcsönös bekebelezésének és ezzel együtt az én önmagába való bezártságának fogalmi sémája jut kifejezésre. A Szabó Lőrinc repülésélményeit megörökítő versek (különösen a *Reggeltől estig* c. ciklus) és újságcikkek arról tanúskodnak, hogy az utazás egyrészt az én önmagából való kiszabadulásának ígéretét hordozza, másrészt viszont ezt a lehetőséget rendre illuzórikusként vagy fiktívként le is leplezi. Az utazást vagy a repülés élményét Szabó Lőrinc rendre a „költészettel” azonosítja, és ugyanez figyelhető meg az idegenségtapasztalat másik két kiemelt formája esetében.

A Lóci-versekben a gyerek egy már vagy még nem rendelkezésre álló lehetőséggel szembesíti az ént, ugyanakkor – mint azt a *Csirkék* c. vers olvasata igyekszik bemutatni – a

gyermeki tapasztalat idegenségében felkínálkozó „menekülési” útvonal azzal bizonyul tévesnek, hogy benne valójában a „saját” tapasztalat ismétlődik meg – komikus, kísérteties vagy más formában. A „keleti” orientáció – mint az Szabó Lőrinc átírási stratégiáinak jellegzetességeiből, önértelmezéseiből és forrásaiból kideríthető – szintén ugyanezzel a paradoxonnak szembesít (aligha véletlen, hogy Szabó Lőrinc feltehetően legfontosabb forrása mind gyerekfelfogása, mint a Keletre vonatkoztatott orientalizáló bölcséleti klisék tekintetében egyaránt Arthur Schopenhauer). A keleti tárgyú versek mögött rejlő klisé rendre a (csak különös, felfokozott érzékiségében feltáruló) idegenségnek a „költészettel” való azonosítása lesz. Az idegenségtapasztalat mindhárom kiemelt formáját tekintve arról van szó, hogy az én zárt egységének és sajátos kommunikációképtelenségének alapképletét az idegenség az én mint test vagy tudat és az érzékek viszonyának dezorganizációja révén vizsgálja felül, és ilyenformán alternatívát kínál a szubjektivitás önmegjelenítésének Szabó Lőrincnél leggyakoribb mintája számára, ám ez végül mégsem rendül meg, hiszen a vizsgált költeményekben ez az alternatíva rendre a saját visszatérésének vagy megismétlődésének bizonyul. Ezt nevezi Szabó Lőrinc voltaképpen „költészetnek” (az ilyen típusú azonosítás innentől kezdve ritkán hiányzik a Szabó Lőrinc-líra önreflexív rétegeiből), ami azt is jelenti, hogy az idegenség nem-kisajátító tapasztalatát végsősoron ez a fogalom (a „költészet”) helyettesíti vagy – bizonyos esetekben akár – esztétizálja. A fejezet végén rövid összevetésre kerül sor Szabó Lőrinc és Weöres költészetfelfogása között, amely az – egyébként nagyon különböző gyökerű, illetve nagyban eltérő filozófiai és/vagy ideológiai orientációból táplálkozó – „keleti” tematika szerepére kérdez rá a két életműben.

A munka következő fejezeteinek középpontjában az idő és az emlékezés problémája áll, ez szolgál mintegy vezérfonalként az életmű 1930-as évek végétől számítható szakaszának-szakaszainak feldolgozása számára. A hatodik fejezet (*Keresztvezések. Az időbeliség mintái a későmodern költészetben*) arra tesz kísérletet, hogy az időbeliség problémájának egy jellegzetes (és a későmodernség lírájában meghatározónak vélt) formáját mutassa ki Szabó Lőrincnél, világirodalmi kontextusba ágyazva. A problémát a fejezet Martin Heidegger Hegel „vulgáris” időfogalmáról alkotott kritikáját és Németh G. Béla többek között erre hivatkozó József Attila-értelmezését idézve vezeti fel, majd József Attila (az *Eszmélet* IV. szakasza), Gottfried Benn és T. S. Eliot műveiből képez kontextust a címben megjelölt tárgykör számára, arra irányítva a figyelmet, hogy az idő „autentikus” tapasztalatának nyelvisége (a megragadhatatlan jelen romantikus eredetű kliséjétől a „keletkezés” – „Werden”, „devenir” – szemantikáján vagy a „van” negativitásán át a „semmi” absztrakt fogalmiságáig) különböző formákban és értékhangsúlyokkal ugyan, de rendre vagy az

autentikusabb időtapasztalat felől újrendeződő temporalitás sémáját tárja fel (pl. József Attila esetében) vagy az időn „túli” dimenziója felé mutat. A fejezet Eliot *Four Quartets*-ét ez utóbbi példajaként elemzi, bemutatva, hogy a versciklus az időbeli és az időn túli (egyfajta permanencia) viszonyát ismételten a kettő kereszteződésének lehetőségére rákérdezve vizsgálja meg. Hasonló mintázat kimutatható Szabó Lőrincnél is: a korai költészet negatív időtapasztalatát követően ez figyelhető meg a fejezetben ebből a szempontból elemzett (és a *Four Quartets* több pontjával meglepő párhuzamba állítható) *Sivatagban* c. versben, majd a *Tücsökzene* időkonceptiójában is. Mindkét esetben az idő valamiféle „térbeli” összegyűjtése hordozza a permanencia ígérését, ám az állandóságot a *Tücsökzene* nem a múltra, hanem valamiféle vég nélkül ismétlődő keletkezés képzetére vonatkoztatja. Az elemzés végkövetkeztetése szerint Szabó Lőrinc költészete – amely, József Attiláéval itt ellentétben, mintha bízni látszana a „keletkezés” nyelvi megragadhatóságában – az időn túli dimenzióját végsősoron a „költészettel” azonosítja: ez a fogalom hordozza azt a (részint „metafizikai”) funkciót, amelyet a *Four Quartets*ben az epifánia sajátos temporalitása tölt be.

A hetedik fejezet (*Spleen és ideál*) középpontjában ismét a *Sivatagban* áll. Ez a fejezet lényegében egy az előzőhöz fűzött esettanulmány, amelyben Szabó Lőrinc különleges összefüggésben jut szóhoz. Abból a feltételezésből indul ki, hogy a *Sivatagban* olvasható olyan szöveggént, amely Baudelaire azon, második *Spleen*-költeményére vonatkoztatható, melyen Hans Robert Jaufß egy nevezetes elemzésében a lírai modernség egyik paradigmatiszóját, az önreflexív szövegalkotást demonstrálta. Jaufß elemzésével, amely a Baudelaire-vers Szfinxjének „énekét” magával a *Spleen II* szövegével azonosította, de Man szállt vitába, és a két olvasat összehasonlítása ily módon alapvető olvasáselméleti kérdések tematizálását is lehetővé tette. A fejezet ezen elemzéseket Babits magyar és Stefan George német fordításával szembesíti, majd – ötödik olvasatként – a *Sivatagban* helyezi ezek mellé, amely a Szfinx megszólításának-megszólaltatásának színrevitele révén ebben az összefüggésben a Baudelaire-vers egyfajta „megfejtéseként”, egy hermeneutikai példázatként értelmezhető. Az összevetésből a Szabó Lőrinc-vers implicit „hermeneutikájára” lehet következtetni, amelyet az elemzés egyfajta nem feltáró hermeneutikaként értelmez, amellet érvelve, hogy Szabó Lőrinc verse ebből a szempontból a tárgyalt „olvasatok” közül George fordításához áll a legközelebb.

A nyolcadik fejezet (*A kísértet elégiája*. Egy téli bodzabokorhoz) Szabó Lőrinc 1938-ban megjelent versét elemzi, amely – részben vagy látszólag „időszembesítőnek” nevezhető formában – a természetleírásból bontakoztatja ki a költő egyik legkidolgozottabb meditációját az időbeliségről. Az elemzés itt is a megszólítás alakzatából (a természeti tárgyhoz való

odafordulás és a hangkölcsonzés gesztusaiból) indul ki, ezt a figurációt szembesítve a költői leírás azon sajátosságával, hogy a vers itt a verbális műveletet (megszólítás és megszólaltatás) a mutató vizuális-deiktikus akciójával állítja szembe. Ezt követően képiség és (meg)mutató viszonyának tisztázására tesz kísérletet a versben, és innen kiindulva igyekszik feltárni az időbeliség (a múlandóságra figyelmeztető bodzabokor „üzenetének”) jelentését a szövegben. Az elemzés végkövetkeztetése arra hívja fel a figyelmet, hogy Szabó Lőrinc számára az idődimenziók szembesítése nem egyszerűen a múlandóságra, hanem a tiszta jelenlét lehetetlenségére, magának a jelennek az ismétlés-voltára világít rá – ebben rejlik annak egyik magyarázata, hogy a *Tücsökzene* egész koncepciója majd egy részint fiktív, térbelivé tágított időbeliség keretei között tesz kísérletet a lírai (és önéletrajzi) szubjektum önmegismerésének lehetőségeivel való számvetésre.

A kilencedik fejezet (*Az átírás mint kritikai aktus*) időbeliség és önmegértés viszonyának egy másik, bizonyos értelemben jóval gyakorlatiasabb összefüggését teszi a vizsgálat tárgyává. Mint ismeretes, Szabó Lőrinc *Összes verseinek* 1943-as kiadása számára készítette el a korai pályaszakaszt reprezentáló első négy, az 1920-as évtizedben keletkezett verseskötet anyagának átdolgozását. Ez a fejezet arra vállalkozik, hogy megvizsgálja ezeket a – recepciótörténetben nem feltétlenül sikerültnek ítélt – átiratokat, és a szövegváltozatok összevetéséből az átírás domináns stratégiáira, illetve a mögöttük kirajzolódó önmegértés vagy önkritika irányaira következtetessen. Az elemzésben feltárt stratégiák között – az egyszerűbb stílári „javításokon” túl – a mindennapos nyelvhasználat poetizálásának törekvése, ugyanakkor a sokszor deklamáló, illetve töredékes szintaxisnak és a ritmikának az élőbeszédhez való közelítése, a szövegek lexikai karakterének módosítása, az antropomorfizmus retorikai dominanciájának visszavonása, illetve az eredeti szövegek pragmatikai struktúrájának gyakori átalakítása emelhető ki. Ennél érdekesebb azonban, hogy az eredeti és az átírt (a költő által véglegesnek tekintett) szövegek viszonyában olyan figuratív (vagy metafiguratív) eljárások figyelhetők meg, amelyek önmagukban egyik változatban sem jutnak szerephez, illetve nem is érzékelhetők. Szabó Lőrinc önkomentárja arra hivatkozik, hogy az átírások nem az eredeti változatok „meghamisításának”, hanem igazi formájukban való megmutatásának szándékával készültek, az említett sajátosságokra utalva azonban ehhez az a belátás társítható, hogy az eredeti és átírt szövegváltozatok viszonya leginkább valamiféle – a szociológiai rendszerelmélet szótárából kölcsönzött kifejezéssel élve – „interpenetrációként” írható le, egyazon (virtuális) szöveg különböző, egymás nélkül nem létező megvalósulásaiként, másként fogalmazva: a szöveghez való viszony kétféle távlataként. Az elemzést Szabó Lőrinc vonatkozó önkomentárjának rövid értelmezése zárja,

amely a költő felfogását Gottfried Benn-nek az esztétikai önkorrekció lehetőségével kapcsolatos állásfoglalásával veti össze.

A tizedik fejezet (*Lírai hang, emlékezés és fikció Szabó Lőrinc két kései versciklusában*) arra vállalkozik, hogy a *Tücsökzenét* ezúttal mint – részint narratív karakterű – kompozíciót kezelve közelítse meg a lírai hang retorikájának és az időbeliség problematikájának összefüggéseit, az önéletrajzi versciklust az életmű másik nagy cikluskompozíciójával, *A huszonhatodik évvel* szembesítve. A *Tücsökzene* poétikai sajátosságai közül itt elsőként a lírai hang megalapozásának retorikája kerül – médiatörténeti, illetve –elméleti szempontokat is alkalmazó – elemzésre. Ezt követően a fejezet megvizsgálja a lírai és epikai elemek viszonyrendszerét a ciklus kompozíciójában, majd ennek eredményei felől a ciklus sokat emlegetett, fiktív (Szabó Lőrinc szavával: „bűvös”) jelenének vagy jelenlét-képzetének, képzelet és emlékezés viszonyának, valamint Szabó Lőrinc fikciófelfogásának kérdéséhez fordul. Következtetései szerint a *Tücsökzene* emlékezésfelfogásában, amelyben fontos szerep jut az emlékezés eleve rekurzív természetének, nem lehet világos határvonalat húzni az egykori érzéklet és az emlékező képzelet működése között, vagyis a múltat érzéki módon jelenné varázsolni hivatott emlékezés mintegy eltörli vagy felszívja saját tárgyát. Ez a paradoxon ismét abban nyeri magyarázatát, hogy Szabó Lőrinc az egész folyamat közegének megintcsak, önreflexív módon, a „költészetet” teszi meg.

A huszonhatodik év egy ebből a szempontból hasonló koncepció némiképp eltérő irányú megvalósulásának tekinthető. Az elemzés itt elsősorban a (visszaemlékező) megszólító és a (költői fikció által életre keltett) megszólított viszonyának retorikai alakítására, valamint a ciklus epikus építkezésének sajátosságaira koncentrálna. A legfontosabb különbség a *Tücsökzenéhez* képest itt abban lesz felismerhető, hogy *A huszonhatodik év* a költői fikció bűvös hatalma által irányított emlékezés folyamatából fokozatos kivonja (kireflektálja) magát a visszaemlékező ént. Ez teszi lehetővé, hogy *A huszonhatodik év* epikus íve (amely az emlékezésfolyamatot nyílt párhuzamba helyezi magának a műalkotásnak a létrejöttével), bizonyos megszorítások mellett, párhuzamba állítható Sigmund Freudnak a „gyászmunka” logikájáról alkotott leírásával. Végpontján az emlékező én diskurzusa mintegy visszavonul, elfordul, visszaveszi a szót a orpheuszi gesztusban megszólaltatott kedvestől. Itt is megfigyelhető, hogy Szabó Lőrinc az 1930-as évek végétől kezdve egyre nagyobb teret enged a „költészet” önreflexív emblematikájának, hiszen megintcsak arról van szó, hogy az egész kompozíció a költői mű önmagára utalásának gesztusában jut el a lezárulásához.

A következő két fejezet (*Testamentaritás és önéletrajziség a Vers és valóságban; Fordítás és [ön]értelmezés*) magát a szorosan vett lírai oeuvre-öt részben hátrahagyva Szabó Lőrinc költészetfelfogásának olyan aspektusait tárgyalja, amelyek az életmű egészéhez fűzött verskommentárjaiban, valamint egyezményesen magasra értékelt műfordítói munkásságában tárulnak fel. A tizenegyedik fejezet az 1989-ben felbukkant *Vers és valóság*ot elemzi. Kiindulásképpen elhelyezi az önkomentárokat Szabó Lőrinc „poetológiai” jellegű írásainak kontextusában (kiemelve a „kifejezés” fogalmának problémáját), majd kitekint a szöveg műfaj történeti környezetére. Az önkomentárok négy típusát különíti el és illusztrálja példákkal: a versek filológiai háttérének (intertextuális utalásoknak, célzásoknak, egyéb forrásoknak) kijelölése; keletkezésük, megírásuk háttérének, illetve a kompozíciós szándékoknak a feltárása; a versekben vagy versek által felidézett életrajzi összefüggések vagy események elbeszélése, szereplők azonosítása; végül a versek formai-ritmikai vagy esztétikai jellemzése és konkrét helyek interpretációi. Ezt követően amellet érvel, hogy a versmagyarzatok önéletrajzi jellegét meghatározza (és részben módosítja is) ezek testamentális karaktere, amelynek értelmezésébe belejátszik a kommentárok feljegyzőjének személyére vonatkozó kérdésben feltárulkozó, csak részben rejtélyes, ám irodalomtörténetileg módfelett pikáns problematika. Végül Szabó Lőrinc „vers” és „valóság” viszonyáról alkotott elképzeléséről esik szó, amelyet az elemzés itt is a tanúskodás (egyben a saját élet és életmű melletti tanúskodás) fogalma felől értelmez.

A tizenkettedik fejezet Szabó Lőrinc műfordítói teljesítményével foglalkozik. Mint ismeretes, ennek értékelését illetően nincs igazán vita a hazai fordításkritikai irodalomban, amely azonban már jóval bizonytalanabb abban a kérdésben, hogy miként viszonyul Szabó Lőrinc a „nyugatosnak” nevezett műfordítói hagyományhoz. A fejezet amellet érvel, hogy Szabó Lőrinc műfordítói praxisában valóban nagyobb szerep jut az értelmező, kifejtő fordítási praxis konvencióinak, ám ezt – mint azt a Verlaine- és Blake-fordításokra tett rövid kitekintés igazolni hivatott – nem valamiféle visszalépésként értelmezi. Szabó Lőrinc pozíciójának megvilágításaképpen összeveti a költő fordítással kapcsolatos elképzeléseit Kosztolányiéival, majd összehasonlító elemzést nyújt a két alkotónak Goethe híres *Wandrer's Nachtlied (Ein gleiches)* c. verséről adott fordításairól és értelmezéseiről. Ezt követően három további fordításelemzésre vállalkozik, egy George-, egy Benn- és egy Goethe-vers Szabó Lőrinc készítette átköltéseit megvizsgálva, mely elemzések egyrészt azt hivatottak bemutatni, hogy milyen konklúziók vonhatók le Szabó Lőrinc költészetfelfogására (és saját költészetének bizonyos poétikai sajátosságaira) nézvést e fordítások megoldásaiból, másrészt azt igyekeznek igazolni, hogy Szabó Lőrinc fordításai abban az értelemben is értelmező fordításoknak

tekinthetők, hogy voltaképpen nem az eredeti, a forrásnyelvi változat helyettesítéseként, hanem az eredetiben elhallgatott vagy elfojtott kétértelműségek vagy nem választott utak láthatóvá tételére tesznek kísérletet.

A munkát záró fejezet (*Kánon és recepció*) lényegében egy recepciótörténeti összegzés pozícióját tölti be, ám – az ilyen jellegű, már rendelkezésre álló vizsgálódásokra is támaszkodva – Szabó Lőrinc fogadtatástörténetének egyetlen, noha legvitatottabb összefüggésére koncentrálna. A fejezet elsőként felvázolja a címben kiemelt fogalmak viszonyának egy lehetséges elméleti megközelítését, majd a recepciótörténet legfontosabb fordulópontjait és diszpozícióit, ezt követően pedig a sokáig az életmű kanonizációjának legerőteljesebb akadályaként számon tartott időszakhoz, Szabó Lőrinc II. világháború utáni „igazoltatásainak” történetéhez, pontosabban ennek poétikai-retorikai vonzataihoz fordul. Azt igyekszik megmutatni, hogy a Szabó Lőrincet ért politikai támadások legfőbb hivatkozási pontjaként számon tartott *Vezér* c. vers (szövegváltozatai) és publicisztikai környezete milyen olvasásmódokon keresztül erősíthetik vagy cáfolhatják a költőnek tulajdonított náci Németország vagy egyáltalán a diktatúra iránti vonzalmakat, méginkább pedig azt, hogy ezeket az olvasatokat miként befolyásolják a vers retorikai összefüggései, illetve – megfordítva – milyen retorikai eltolódásokon ment keresztül a szöveg azáltal, hogy a politikai-jogi diskurzus kontextusába került. Itt is a költői hang létrejöttét reprezentáló trópusoknak, illetve a vonatkozó műfaji konvencióknak jut főszerep, ezek elemzése pedig az irodalmi szövegeknek tulajdonítható felelősség struktúrájára vonatkozó kérdést veti fel. Az elemzés itt – az amerikai dekonstrukció „etikai” vagy politikai, részben jogelméleti fordulatának eredményeit applikálva – a szöveg mint cselekvés és a szöveggel való cselekvés felelősségstruktúrája közötti feszültségre irányítja a figyelmet, rávilágítva arra is, hogy a (jogi-politikai) felelősség feltételeinek mibenléte voltaképpen magának a versnek (illetve a vers két változatának) is tárgya. Innen nézve a *Vezér* recepciótörténete egy speciális aspektusból világítja meg azt a Németh G. Béla által megfigyelt sajátosságot, hogy a jogi-törvénykezési metaforika a két háború közötti időszakban a magyar lírában is meghatározó szerepet játszik. Az elemzés befejezésképpen a „megbocsátás” Szabó Lőrincnél nemcsak 1945-ben és nemcsak politikai tekintetben meghatározó, ám rendre irritáló összefüggésben használt fogalmának lehetséges újraértelmezésére tesz javaslatot.

III. Az értekezés témakörében megjelent publikációk

„Kabdebó Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél«”, in: *Irodalomtörténet* 1992/4, 959-964.

Az olvasás lehetőségei, Bp.: JAK-Kijárat, 1997. 224.

Hagyomány és kontextus, Bp.: Universitas, 1998. 188.

„Az átírás mint kritikai aktus“, in: *Új Holnap* 2000 máj.-aug., 111-124.

„Kánon és recepció“, in: *Alföld* 2002/4, 46-67. (újra: Dobos I. – Szegedy-Maszák M. [szerk.], *Kánon és kanonizáció*, Debrecen: Csokonai, 2003, 121-147.)

„*Spleen* und Ideal“, in: *Arcadia* 2002/1, 85-99. (újra: Kulcsár Szabó E. – Lőrincz Cs. – Molnár G. T. [szerk.], *Spielarten der Sprache*, Bp.: Osiris, 2004, 164-182.)

„Individualität und (De-)Symbolisierung in Übersetzungen von Baudelaires *Spleen II*“, in: Imre Z. – Józán I. – Kulcsár-Szabó Z. – Szegedy-Maszák M. – Zsadányi E. (szerk.), *Transfer and Translation*, Bp.: BIP, 2002, 59-70.

„Wege aus der Avantgarde“, in: *Neohelicon* 2004/1, 181-204.

„»Sötétben nézem magamat«, in: *Irodalomtörténet* 2005/1, 65-98. (újra: Szegedy-Maszák M. [szerk.], *A magyar irodalom története* III., Bp.: Gondolat, 2007, 202-214.)

„Testamentaritás és önéletrajziség a *Vers* és valóságban“, in: *Iskolakultúra* 2006/7-8, 76-91. (újra: Mekis D. J. – Z. Varga Z. [szerk.], *Írott és olvasott identitás*, Bp.: L'Harmattan, 2008, 205-224.)

„Die Differenz im Ich“, in A. Kliems – U. Rassloff – P. Zajac (szerk.), *Spätmoderne*, Berlin: Frank & Timme, 2006, 369-383.

Metapoétika. Bp./Pozsony: Kalligram, 2007. 452.

„Idegenségtapasztalat Szabó Lőrinc gyerekverseiben”, in: *Irodalomtörténet* 2007/3, 363-372.

„Kereszteződések: az időbeliség mintái a késő modern költészetben”, in: *Alföld* 2008/4, 39-62.

„Az »értelmező« fordítás hagyománya Szabó Lőrincnél”, in *Király Gyula-émlékkönyv*, 2008 (www.gyulakiraly.hu/pdf/KulcsarSzaboZ/pdf)

„Fordítás és (ön)értelmezés”, in: *Tiszatáj* 2008/7, 63-83.

„Idegenségtapasztalat Szabó Lőrinc »keleti« verseiben”, in Á. Z. Bernád – Csire M. – A. Seidler (szerk.), *On the Road*, Bécs: LIT, 2009, 237-247.

„A hang retorikája Szabó Lőrinc korai költészetében”, in: *Literatura* 2009/2, 163-179.

„A kísértet elégiája”, in: *Parnasszus* 2009/4, 105-113.

„Lőrinc Szabó”, in H. L. Arnold (szerk.), *KLL³* 15, Stuttgart/Weimar: Metzler, 2009, 810-812.

„Lírai hang, emlékezés és fikció Szabó Lőrinc két kései versciklusában”, in: *Alföld* 2010/4, 59-81.

„Utazás és idegenségtapasztalat Szabó Lőrinc költészetében”, in Jankovics J. – Nyerges J. (szerk.), *Irodalom, nemzet, identitás*, Bp.: NMTT, 2010, 88-94.